

KADİMCİ-CEDİTÇİ İKİLEMİNDE KADERCİ (FATALİSTİK) DÜŞÜNCEYE BÜRÜNEN TÜRKİSTAN

İlker TÜRKMEN*

ÖZ

Köklü bir geçmişe sahip olan Türkistan'ın XIX. yüzyılda geri kalmış topraklar olarak nitelendirilmesi, Türk tarihi açısından etraflıca incelenmesi gereken bir konudur. Bilgi ve teknolojiden uzak kalan, savaşçı özelliklerini kaybeden, kaderde varsa önüne geçilmez mantığına bürünen Türkistan, Rusya için sömürgeleştirilebilecek topraklar olarak görülmüş ve işgal edilmiştir. Özgürlüğünü kaybetmenin bedelini ağır ödeyen ve bir umut arayan Türkistan'a, aydınlanma güneşi İsmail Gaspıralı'nın ileri görüşü ile Kırım ve Kazan'dan doğmuştur. Usul-u Cedit okulları ve Tercüman Gazetesi vasıtasıyla fikri önderlik yapan Gaspıralı, "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını bütün Türkistan'a yaymıştır. Kendi çıkarlarının zarar görmesinden korkan gerici düşüncedeki bazı kadimciler ceditçi denilen grubun karşısındaki en büyük engel olmuştur. Rusya'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesi kadimci-creditçi çatışmalarından dolayı geri planda kalmıştır. Ceditçilerin en az Ruslar kadar tehlikeli olduğunu düşünen, pozisyonunu korumak derdindeki kadimciler, bin bir zorlukla açılan usul-u cedit okullarının kapanması için çabalamışlardır. Başına gelen musibetlerin mollalar tarafından kader olarak anlatılması toplumun kaderci yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Atalarından miras kalan köklü geleneği terk etmek istemeyen Türkistanlılar, ilk başlarda kadimcilere ilgi gösterse de çocuklarının eğitimi, gelecek endişesi, topraklarının Rus göçmenlere verilmesi gibi gerekçelerle ceditçilere meyletmeye başlamıştır. Bu çalışmada Türkistan'daki kadimci ve ceditçilerin mücadelesi sonucunda yaşanan gelişmeler ve etkileri incelenmiştir. Çalışma tarama modeli ve dökümün analizi yöntemiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İsmail Gaspıralı, Ceditçilik, Kadercilik, Rusya.

TURKESTAN, WITH FATALISTIC THOUGHT IN THE KADIMIST-JADIDIST DILEMMA ABSTRACT

The characterization of Turkestan, which has a deep-rooted history, as a backward land in the XIXth century is an issue that needs to be examined in detail in terms of Turkish history. Turkestan, which stayed away from information and technology, lost its warrior characteristics, and adopted the logic that if it was fated, it could not be prevented, was seen as lands that could be colonized for Russia and was occupied. The sun of enlightenment was born in Crimea and Kazan with İsmail Gaspıralı's vision for Turkestan, which paid a heavy price for losing its freedom and was looking for hope. Gaspıralı, who acted as an intellectual leader through the Usul-u Jedit schools and the newspaper Tercüman, spread the slogan of "unity in language, idea and work" throughout Turkestan. Fearing that their own interests would be harmed, some reactionary-minded Kadimists were the biggest obstacle to the group called Jadidists. The struggle for independence against Russia took a back seat to the Qadimist-Jadidist struggle. The Kadimists, who thought that the Jadidists were as dangerous as the Russians and wanted to preserve their position, tried to close down the usul-u Jadid schools that were opened with great difficulty. The people, who did not want to abandon the deep-rooted tradition inherited from their ancestors, showed interest in the qadimists at first, but started to lean towards the Jadidists for reasons such as the education of their children, concern for the future, and giving their lands to Russian immigrants. In this study, the developments and their effects as a result of the struggle between the Kadimists and Jadidists in Turkestan are analysed. The study was prepared with survey model and document analysis method.

Keywords: Turkestan, İsmail Gaspıralı, Jadidism, Fatalism, Russia.

Gönderilme Tarihi: 29.07.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
turkmen.ilker@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9193-9907

Giriş

Gelişimin zaman ve mekân ilişkisi, toplumların kaderini etkileyen en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın tarihi incelendiği zaman açıkça görülecektir ki dünyanın farklı yerlerinde farklı zamanlarda gelişim kaydedilmiştir (Şenol & Karmaz, 2020, s. 2-3). Bazı toplumlar mağarada yaşayıp avcılık yaparken bazı toplumlar tarıma başlamış küçük topluluklar halinde yaşamayı öğrenmiştir. Bu zaman ve mekân ayrılığı yüzyıllar geçse de etkisini kaybetmemiş, bazı toplumlar teknolojik ilerleme kaydederken bazıları iptidai uygulamaları bırakmamıştır. Bir toplumun gelişmesinin önündeki engel düşünce yapısı olduğu zaman zincirlerin kırılması da kolay olmamıştır (Solak, 2017, s. 34-35). Geri kalmışlığının farkında olmayan bir topluma yeniliğin ve gelişmişliğin faydalarını anlatan aydınların çabası çoğu zaman sonuç vermemiştir.

Yüzyıllar boyunca bazı kesimler tarafından eğitimden ve bilgiden mahrum bırakılan Türkistan coğrafyası¹, 20. yüzyılın başlarına gelirken gelişime kapalı medeniyetsiz bir toplum olarak görülmüştür (Subhanberdina, 1994, s. 167-168). Bu düşüncenin oluşması ve toplumda karşılık bulması Türkistan'ı diğer güçlü devletler için sömürölmeye müsait bir toprak konumuna getirmiştir. Rusya'nın 1864 yılında dünya kamuoyuna kendisini medeniyetin taşıyıcısı olarak lanse etmesinin altında yatan en büyük etken de bu olsa gerektir.² Bu bildirgenin en çarpıcı yanı, Türkistan'ı iptidai, gelişmemiş, medeniyetsiz ve yarı vahşi toplumların ülkesi olarak görmesidir (Hayit, 1995, s. 79). Elbette ki Türkistan Rusya'nın lanse ettiği bu tanıma uymamaktadır. Eğitim ve öğretimde geri kalmış modernizasyon yapılmamış olsa da kadim Türk kültürünün taşıyıcısı olan bir toplumun bu şekilde hakir (hor) görülmesi kabul edilebilir bir durum değildir (Türkmen, 2019, s. 249). Sayısız beylik ve birçok devlet kurmuş, dünyanın farklı coğrafyalarına hükmetmiş bir toplum için medeniyetsiz tabirinin kullanılması asılsız ve mesnetsiz bir yakıştırmadan başka bir şey değildir. Nitekim, Rusya'nın medeniyet öncüsü olmasından ziyade, nerdeyse karın tokluğuna çalışan bir toplumun hamisi olması sonucu ortaya çıkmıştır (Urusov, 1871, s. 31-33).

¹ Tarih boyunca Türklerin anayurdu olarak kabul edilen topraklara "Türkistan coğrafyası" denilmektedir. Tarihi süreçte kurulan Türk, İslam, Moğol devletlerinin geniş sınırları zihinlerdeki Türkistan kavramının da değişmesine sebep olmuştur. Türkistan tabiri yerine: İç Asya, Orta Asya, Merkezi Asya, Türkili, Turan gibi isimlendirmeler de karşımıza çıkmaktadır (Yalçinkaya, 1994, s. 12). Batı kaynakları Türkistan kavramını işgalci ülkelere göre isimlendirmişlerdir. Onlar Batı Türkistan'a Sovyet Türkistanı, Doğu Türkistan'a Çin Türkistanı, Güney Türkistan'a da Afgan Türkistanı adını vermişlerdir (Eryılmaz, 2021, s. 317-318).

² Dönemin Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorchakov (1856-1882) tarafından 3 Aralık 1864'te dünya kamuoyu ile paylaşılan bildiri şu şekildedir: "Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler, kendi sınırları ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmememiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi..." Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. (Sabol, Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti, 2002, s. 1023-1024); (Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, 2004, s. 62).

Rusya'nın ve İngiltere'nin Türk Toprakları Üzerindeki Emelleri

Rusya'nın her ne pahasına olursa olsun Güney'e (Sıcak denizlere) inme politikasının bir parçası olan Türkistan topraklarının işgal süreci, farklı şekillerde ele alınmıştır. Yüzlerce yıldır süregelen Rus siyasetinin kısa süre içerisinde başarıya ulaşmasının en bariz sebebi, Türkistan'ın geri kalmış yapısıdır. Ordusunu modernize etmiş bir devlete karşı geleneksel savaş teknolojilerinden çıkamayan bir devletin başarılı olma şansı yoktur. Emperyalist politikalarından ödün vermeyen Batılı devletlerin, Osmanlı ve Türkistan toprakları üzerindeki emellerini ifade eden "şark politikası"³ dünya siyasetine yön veren önemli bir olgu haline gelmiştir. Ortak politikalar etrafında birleşemeyen ve kendi çıkarlarını (sosyal, siyasal, küresel) ön planda tutan Avrupalı devletler Müstemleke toplumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çıkar çatışması sonucunda Orta Doğu'da ve Türkistan topraklarında İslamiyet daha fazla işlev kazanmıştır. Doğu-Batı şeklinde ikiye bölünen güç dengeleri, iki farklı kutbu ifade etmeye başlamıştır. Doğu'dan kastedilen İslâm iken batıdan kastedilen Hristiyan kültürüdür (Turgut, 1996, s. 571-572).

Rusya ve İngiltere'nin Türkistan konusunda anlaşmazlığa düşmesi ve yaklaşık yüzyıl boyunca diplomasi savaşı vermesi "Great Game" ya da "Gölgeler Oyunu" şeklinde dünya literatürüne girmiştir. Bu konu üzerine çok sayıda çalışma yapılmış, Rus yanlıları Rusları İngiliz yanlıları İngilizleri taraf tutmuştur. Türk'ün öz yurdu üzerinde oynanan bu oyunun kazananı kim olursa olsun kaybedeni Türkler olmuştur. Ruslar kuzey cihetinden gün geçtikçe Türkistan'ın kalbine doğru ilerlerken İngilizler de Hindistan'ı korumak ve güvenliğini sağlamak için Afganistan üzerinden harekete geçmiştir (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), 1997, s. 760-761).

Rusya'nın 1552'den (Kazan Hanlığı'nın işgali) itibaren güney yönünde ilerlemesi durdurulamamıştır (Olcott, 1987, s. 28). XVI. yüzyılda Avrupa'nın coğrafi keşifler ve sömürgeleriyle zenginleşmesi Rusya'nın yönünü doğuya çevirmesine de sebep olmuştur. 1580 yılında Rusya'nın Sibirya'nın uçsuz bucaksız düzlüklerini işgal süreci başlamış ve iki yüzyıl içinde tamamlanmıştır (Çalık, 2025, s. 93-94). I. Petro'nun vasiyetini⁴ yerine getirme idealinde olan Rusya'nın 1734 yılında⁵ Orenburg kalesini işgal etmesiyle Türkistan istikametinde daha sistemli hareket ettiği söylenebilir (Kostetskiy, 2008, s. 11-21); (Sabol, 2003, s. 27-28). Rusya'nın güney istikametinde ilerlemesi ve Karadeniz'e inebilmesinin tek yolu Kırım'ın işgaliydi. Kırım Hanlığı üzerinde hak iddiasında bulunmak isteyen Rusya, 1774'te Osmanlı Devleti ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile bu amacına ulaşmıştır. Bu antlaşma Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'dan bağımsız müstakil bir hanlık olduğunu ifade ediyordu (Yüksel, 2019, s. 118). Hiç vakit kaybetmeyen Rusya, 1783'te Kırım'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti savaşıyor durumda olmadığı için bu işgali kabullenmek zorunda kalmıştır (Ünal, 2023, s. 630). Bundan sonraki süreçte

³Avrupa'nın siyasi güç dengesinin ortaya çıkardığı bir sorundur. Doğu sorunu olarak görülmesi Avrupalıların bakış açılarından kaynaklanmaktadır. XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin güç olmaktan çıktığını ve yıkılacağını düşünen Avrupalı devletler toprak paylaşımı konusunda uzlaşa sağlayamamışlardır. Osmanlı'nın iç ve dış siyasetteki buhranları Avrupalılar tarafından "Mark Meselesi" olarak görülmüştür. Özellikle Rusya şark meselesi ile uğraşmayı amaç edinmiştir (Yalçın, 2015, s. 81). Rusya'nın amacı o dönem için en güçlü Türk devleti olan Osmanlı'nın yıkılması ve Türkistan Türklerinin topraklarının işgali sırasında sorun teşkil etmemesidir.

⁴ Önce Orta Doğu'ya oradan da Hindistan'ın göz kamaştırıcı zenginlerine ulaşma planı (Yerofeeva, 2007, s. 73).

⁵ Bazı kaynaklarda bu tarih farklı olarak verilmiştir. Ruslar kale yapımı imtiyazını Kazakların Küçük cüz (boy) hanı Ebu'l-Hayr Han'dan 1734'te almış, 1735 yılı ağustos ayında temelini atmış ve o yıl içinde tamamlamıştır (Doğan, 2021, s. 124-125)

Rusya, Türkistan istikametinde çok daha hızlı hareket etme şansı bulmuştur. Örümcek ağı misali Türkistan'ın etrafını saran Ruslar, İngilizlerin müdahalesini kabullenmek istememiş ve onu saf dışı bırakmayı başarmıştır. Kraliyet anahtarı olarak görülen Hindistan'ın korunması İngiliz politikasının belirleyicisi olmuştur. Bu sebeple 1873'te Afganistan'ın tampon bölge olarak kabul edilmesi hem Rusya hem de İngilizler açısından oldukça kazançlı bir anlaşma olmuştur (Hayit, Türkistan; Rusya ile Çin Arasında,, 1975, s. 210).

İngiltere'nin Hindistan'ı koruma altına alması ve bir anlamda Afganistan'ı kaderine terk etmesi, İngilizlerin dünya siyasetine bakış açısını ortaya koymaktadır. Yaklaşık yüz yıl boyunca Rus tehdidine karşı Türkistan hanlıklarını uyaran ve onları birlik olmaya çağıran İngiltere'nin bu tutumu samimiyetsiz olduğunu göstermiştir (Hayit, 1995, s. 115-116). Türkistan hanlıkları nazarında İngilizler, kendi çıkarları için Rus karşıtı politika izlemekteydi. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya tarafından hanlıklar (Hive, Hokand, Buhara) bir bir işgal edilirken İngilizler sukut etmiş ve onları Ruslarla baş başa bırakmıştır. Gelişmiş Rus topu, mitralyözü, silahı ve zırhları karşısında Türkistan hanlıklarının hiçbir şansı bulunmamaktaydı. Adeta Türkistan'ın etrafını görünmez bir kalkanla ören Rusya, işgalleri gerçekleştirirken dış dünyayla bağlantıyı kesmiş ve medeniyetin sözde taşıyıcısı olarak XIX. yüzyılın sonunda neredeyse bütün Batı Türkistan'ı işgal etmiştir. Bu işgal sırasında binlerce insan öldürülmüş, yüzlercesi ders olsun diye halkın önünde idam edilmiştir (Saalaev, 2018, s. 66-68). İngiltere ise kraliyet anahtarı olarak gördüğü Hindistan'ın güvenliğini sağlamış olmanın verdiği rahatlık ile Orta Doğu'da daha aktif bir siyaset takip etmeye başlamış, Türkistan Türklerini hegemonyası altına almanın verdiği üzüntüyü burada telafi etmeye çalışmıştır. Türkistan Türklerinden umduğu faydayı sağlayamamış olmanın karşılığı olarak, Orta Doğu'daki ve Anadolu'daki Türk varlığını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. İngiltere, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve bütün Türkleri Türkistan'a göndermek gayesiyle hareket etmiştir (Armaoğlu, 2018, s. 86-90).

Türkistan'ın Çağın Gerisinde Kalma Sebepleri

Türkistan'ın Avrupalı devletler ve modern teknolojiler karşısında geri kalmışlığına sebep olan çeşitli amiller bulunmaktadır. Bunların en başında eğitimin çağ dışı bir metotla veriliyor olması gelmektedir. XI. yüzyılda Karahanlı ve Selçuklu döneminde zamanının zirvesi konumunda bulunan medrese tipi öğrenim metotları XIII. yüzyıldaki Moğol istilaları ile sona ermiştir (Devlet, 1985, s. 43-44). Moğolların yakıp yıktığı ve talan ettiği şehirleri bir bir onaran ve bu zararı bir nebze olsun tanzim eden Emir Timur (Timurlenk) Türkistan coğrafyasındaki eğitim faaliyetlerini tekrardan çağdaşlarıyla eşit konuma getirmiştir. Semerkant'ı bilimin merkezi haline getirmek için dünyanın dört bir tarafından ilim adamlarını davetle ya da zorla buraya taşımıştır. O'nun kurduğu bu sistem halefleri zamanında da devam etmiş bilim ve teknoloji Türkistan'ın ışığı haline gelmiştir. Öz torunu Uluğ Bey astronomi alanında dünyaca bilinmekte ve öncü olarak sayılmaktadır (Barthold, 2013, s. 184-185). Fakat Timur Devleti'nin (1370-1507) zayıflaması ve tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Türkistan tekrardan makus talihine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Türkistan coğrafyasının çağın gerisinde kalmasına sebep olan amilleri görmek için XVI. yüzyıldaki siyasi yapıya bakmak gerekmektedir. Türkistan hanlıklarının farklı Türk boyları tarafından teşekkül edilmeye başlandığı bu dönemde, din adamlarının devlet mekanizmalarında oynadığı roller eğitimde ve bilimde geri kalmışlığın başlıca sebebidir. Avrupa'da Reform hareketleriyle bilim ve teknolojinin üzerindeki din etkisinin zincirleri kırılırken, Türkistan'da din

adamlarının etkisi güçlenmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarında bugünkü anlamda bir üniversite görünümü arz eden Buhara medreseleri, bilimin her türlüşünün öğretildiği zamanın en mükemmel eğitim kurumlarıydı. Aynı tarihlerde Batı, Orta Çağ'ın karanlığından bilimin ışığına doğru sancılı bir yolculuk içindeydi. Avrupa eğitim alanında gün geçtikçe ilerlerken, Türkistan yüzyıllardır aydınlığıyla yol bulduğu ilimin ışığından uzaklaşıyordu. (Hayit, 2000, s. 113).

Medreselerde okutulan derslerin köklü bir şekilde değiştirilmesi ve tek tip bir eğitim modelinin kabul edilmesi, felaketin başlangıcı olmuş, gerici düşünce bilime karşı zafer kazanmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Buhara Hanlığı'nın tahtında bulunan Abdullah Han, yaptırdığı büyük Buhara medresesine Şeyhu'l-Ulema (Ulemanın başı) atamak istemiş ve bunu ulema arasından seçimle yapmayı uygun görmüştür. Bu seçim yapılırken dinî ve ilmî bir tartışma yapılması istenmiş ve bu tartışmaya Buharalı Müfsar Mavlavî Sadrettin ile Şirazlı misafir müderris Mirzacan Şirazi katılmıştır. Tartışma sırasında iki farklı düşüncenin temsil edildiği görülmüştür. Bir yanda daha mutaassıp olan ve dini ilimlerin dışında kalan derslerin medreselerde okutulmasını hoş görmeyen gelenekselci düşünce yapısındaki Şirazi, bir yanda da dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerin okutulması konusunda ısrar eden Sadrettin bulunuyordu. Ulemanın ekseriyeti Şirazi tarafını tutmuş ve Şeyhu'l-Ulema olarak atanmıştır. Bu atama Türkistan tarihindeki dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu tarihten itibaren bilim güneşi Türkistan için ufukta bir kıvıllıktan öteye gidememiştir (Hayit, 2000, s. 113).

Diğer medreselere göre oldukça imtiyazlı olan Buhara Medresesi'ne ataması yapılan Şirazi, vakit kaybetmeden dünyevî ilimlerin okutulmasını yasaklamıştır. Bu karar kısa süre içerisinde diğer medreselere de sirayet etmiş 12 yıl kadar eğitim gören öğrenciler riyaziyyat, hendese, tarih, tıbbiye ve edebiyat gibi derslerden bir haber olarak mezun olmuştur (Ayni, 1926, s. 9-10). Dünyevî ilimlere karşı nefret duygusunun Türkistan'ın tamamına yayılması ve siyasi otoriteler tarafından bu görüşlerin benimsenmesi bilim ve teknolojinin bu topraklara yüzyıllar boyunca teğet geçmesine sebep olmuştur. Elbette ki dini derslerin öğretilmesi ve insanların bu konuda ihtiyaçlarının karşılanması çok önemlidir. Fakat her türlü bilimin üstünde olan ve insan sağlığını ilgilendiren bir dersin (tıp) okutulmaması, toplumun sağlıklı nesiller yetişmesine sebep olmuştur. Salgın hastalıklar karşısında aciz duruma düşen halk kaderine boyun eğmeyi bir borç saymıştır. Tarihini öğretilmediği bir toplumda, milli benlik oluşmadığı gibi atalarının yaptığı büyük işlerden bihaber nesiller yetişecektir. Dil ve edebiyat konusunda eğitim almayan nesiller dilin önemini kavrayamayacak ve benliğini gün geçtikçe kaybedecektir (Hayit, 2000, s. 114).

Türkistan'ı karanlığa sürükleyen bu çağ dışı uygulama XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu eğitim modelinin geçersizliğini kaybetmiş olması Türkistan halkı için kabul edilebilir bir durum değildi. Çünkü yüzyıllar boyunca bastırılmış ve gelenekselci bir toplum yapısına bürünmüş olan halkın itiraz edebilme kabiliyeti de kalmamıştır. Bazı din adamlarının kasti olarak bu metotları savunması da gelişimin önündeki bir diğer engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenilikçi ve gelişim odaklı liderlerin kısa süreli iktidarları gelişimin sürdürülebilir olmasını engellemiştir. Farklı sesler çıkaran ve gelişmeyi savunanlar; dinsiz, cahil, kâfir olarak ilan edilmiş ve toplumdan dışlanmışlardır. Nitekim, "kader anlayışı" bu topraklarda "kaderci" bir anlayışa evrilmiştir.

Yüzyıllar boyunca gerek siyasi otoriteler gerek dini yapılanmalar gerekse dış devletler tarafından bastırılan Türkistan halkının bir bölümü, XIX. yüzyılın sonlarına gelirken aydınlanma arzusuyla hareket etmeye başlamıştır. Dünyanın farklı yerlerindeki gelişmeleri sınırlı da

olsa matbuat ile takip eden Türk aydınları halkını bilinçlendirmek üzere birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Kaderci anlayışı benimsemek istemeyen ve kendi kaderini kendisi tayin etmek isteyen Türk halkı, en büyük tepkiyi kendi soydaşlarından görmüş ve engellenmiştir. Dini hoşgörünün bulunmadığı bu topraklarda kadın haklarından söz etmek bile bazı guruplar için aşırılık şeklinde telakki edilmekteydi (Türkmen, 2024, s. 48, 68). Türkistan'ı sömürgeleştirmek isteyen Rusya için ilim ve teknoloji bu topraklara kademeli olarak gelmeliydi. Buna karşılık kendisine müttefik olarak yenilik istemeyen ve hâlimden memnun olan Türkistanlıları seçmişti.

Türkistan'da Ceditçi Düşüncenin Yaygınlaşması

Kelime anlamı yenilik olan "cedit" düşüncesi Türkistan'ı yüzyıllar boyunca süren uykusundan uyandıran önemli bir akımdır. Bu akım kısa süre içerisinde neredeyse bütün Türk Dünyasını etkisi altına almış, bu toprakları sömürgeleştirmek isteyen devletler için bir tehdit olarak addedilmiştir. Küçük bir kıvılcımın koca bir yangın çıkartması misali gerici düşüncelerin korkulu rüyası olmuştur (Hayit, 2000, s. 114). Çağının en önemli alimlerinden biri olan Türk büyüğü İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı usul-ü cedit okulları bu akımın mihenk taşı olmuştur⁶ (Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), 1985, s. 126-127). Yeni usul ile okuma yazma öğreten ve bunu kısa süre içerisinde başaran bu sistem vakit kaybetmeden bütün Türk coğrafyalarına dağılmıştır (Kadyrov, 2014, s. 160); (Güngör, 2011, s. 75). Bu sistemde eğitim Arapça yerine Türkçe olarak verilmeli, okullarda matematik, tarih ve coğrafya gibi dünyevi dersler de okutulmalıydı (Somuncuoğlu, 2006, s. 170). Bu yenilikçi düşüncenin sadece eğitim alanında değil hayatın her alanında karşılık bulduğunu görüyoruz (Andican, Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, 2003, s. 24-25).

Milliyetçi duyguların etkisiyle bütün Slavları bir araya getirerek büyük bir Slav devleti kurmayı amaç edinen Rusya hem Osmanlı hem Avrupa hem de Türkistan cihetinde savaşmak zorunda kalmıştır. 1789 Fransız ihtilalinin milliyetçi düşünce üzerindeki etkileri bazı devletler için (özellikle Osmanlı) yıkıcı olurken bazıları için fırsat olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Panslavizm hareketi Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma girişimlerinden başka bir şey değildi (Kurat, 1953, s. 245-250); (Kohn, 2007, s. 193-195). Rusya'nın bu tutumu karşısında Türklerin varlığını koruyabilmesinin yegâne yolu "Milli değerlere dönmek" milli şuuru güçlendirmek, köklerindeki şanlı tarihi bütün Türk vatandaşlarına aktarmaktı (Andican, 2003, s. 25). Türk dünyasının ilim merkezi olarak kabul edilen Kazan ve Kırım bu konuda öncülük etmiştir. Türklük bilinci oldukça yüksek olan ve Türk milliyetçiliğinin önce kalem ile yapılması gerektiğine inanan İsmail Gaspıralı milli bilincin yaygınlaşmasına ilk hizmet edenlerden birisidir (Acar, Özkan, & Yetkin, 2018, s. 13-14). O'nun Kırım'da çıkarttığı ve İstanbul'dan Kaşgar'a kadar neredeyse bütün Türk dünyası topraklarında okunan Tercüman Gazetesi bu düşüncenin en önemli yayın organıdır. Bu yayının şiar edildiği slogan "*Dilde, Fikirde, işte Birlik*"⁷ şeklindeydi (Köprülüzade, 1933, s. 155); (Kırımlı, 1996, s. 49). Türk milliyetçiliğinin akla yatkın ve uygulanabilir olmasının yolu silah ya da cephe değil milli şuurda gizliydi (Andican, 1996, s. 111). Çünkü Rusya gibi çağının çok ilerisinde bir savaş teknolojisine sahip ülkeye karşı yüzyıllardır

⁶ Kırım'da aydınlanmaya giden süreçte 1783 yılındaki işgalden itibaren Kırım'ın vaziyeti "Karanlık Yüzyıl" olarak ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Güzay, 2022, s. 65).

⁷ İsmail Gaspıralı dil birliği konusunda oldukça hassas davranmış ve bütün Türklerin ortak bir Türkçe konuşması gerektiği konusunda ısrarlı olmuştur. Bir toplumu ayakta tutan ve geçmişle bağlarını kuran temel unsur dildir. Dil birliği sağlandığı takdirde milliyetçi düşünce yeni nesillere kolaylıkla aktarılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaymaz, 2005, s. 75-76).

teknolojiden geri kalmış bir toplumun galip gelmesi mantıklı değildi. Gaspıralı bunu fark etmiş olmalı ki kalemin gücünü silahın ateşinden üstün görmüş ve bu düşüncesini bütün Türk dünya-sına yaymıştır (Hayit, 1995, s. 195).

İsmail Gaspıralı'nın Türk birliğini sağlamak adına yaptığı çalışmalar Rusya'nın gözün-den kaçmamış ve sürekli gözetim altında tutulmuştur (Yalçinkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 149-150). Faaliyetlerini Rusya'yı tedirgin etmeden sürdürmeye özen göstermesi bazı kesimler tarafından hoş görülmemiş, davasında sadık olma-dığı konusunda eleştirilmiştir. Fakat o bu eleştirilere kulak asmamış, zamanı geldiğinde anlaşı-lacağını ve takdir edileceğini bildiği için kendi bildiği yoldan Türklüğünü haykırmıştır (Togan, 1981, s. 554-555). Çıkarılmış olduğu Tercüman Gazetesi onun en büyük silahı idi. Bu silahın men-zili çok uzun olup Kazan'da, Kafkasya'da, Kırım'da, Doğu Türkistan'da, Batı Türkistan'da, Si-birya'da kısacası Türk'ün olduğu her yerde tesir gücüne sahipti.⁸ Yüzyıllardır ötelenen, hakir görülen ve yok sayılan Türk kadınının haklarını savunan Gaspıralı, gerici düşünceye sahip olan-lar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. O'nun Türk kadınının mevkisini yükseltmek için verdiği çaba karşılıksız olmamış ve Rusya Türkleri arasında kadının içtimai vaziyeti çok yüksek seviyelere çıkmıştır (Köprülüzade, 1933, s. 155). Kısacası İsmail Gaspıralı'nın çabası tek yönlü olmamış, toplumu ilgilendiren her konuda söz söylemiş ve sözünü Tercüman aracılığıyla kilo-metrelerce uzaklara duyurmuştur (Saray, 1996, s. 536); (Köprülüzade, 1933, s. 154).

Rusların Panslavizm akımı karşısında Gaspıralı önderliğinde başlayan Ceditizm hare-keti Türklerin kurtuluş umutlarının yeşerdiği bir düşünce haline gelmiştir. Aynı zamanda top-lumsal bir reformu da temsil eden bu akım, geri kalmışlığın önündeki karanlık perdeyi aralamış, Türk'e yeni ufuklar açmıştır. Gaspıralı'ya göre aydınlanma olacaksa tam anlamıyla olmalıydı (Akçuraoglu, 2009, s. 359). Gelişimin önündeki engellerin kalkması için o dönem Avrupa dili sayılan Rusça öğrenilmeliydi. Eğer ki Rusya ile ilmi açıdan mücadele edilecekse bunun yolu O'nun dilini öğrenmekten geçecekti. Kendi öz dilini muhafaza etmek milliyetçilik olsa da başka bir dili öğrenmek gayri milli bir durum değildi. Yani Rusça öğrenmek bağımsızlık mücadelesi için bir anlamda gerekliydi. Gaspıralı'nın bu görüşü bazıları tarafından hoş karşılanmamış ve oldukça ağır suçlamalara maruz kalmıştır (Kolcu, 1999, s. 49). Hatta Rusya'nın asimilasyon po-litikalarının en ateşli savunucusu olan İlminsky ile benzer düşüncede olmakla bile suçlanmıştır. Oysaki O'nun düşüncesi toplumun ayrışarak asimile olması değil birleşerek bağımsızlığını ka-zanmasıydı (Yalçinkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 142). Rusçanın öğrenilmesindeki kasıt gelişimin önündeki perdenin kalkmasından başka bir şey değildi. Gaspıralı'nın defaatle üzerinde durduğu bir diğer husus da Türk boylarının ivedi-likle yerleşik hayata geçmesiydi. Özellikle Kırgız ve Kazak boylarının göçebe kültürden bağım-sız olamayışı ceditçiliğin önündeki bir engeldi. Hatta ceditçilerin öncülüğünde Türkistan'da yeni köyler kurulmuş ve halk yerleşik hayata teşvik edilmiştir. Buradaki maksat yeni okullar açmak ve bu okullara daha fazla öğrenci temin etmektir (Murzakulova, 2014, s. 278).

⁸ İsmail Gaspıralı Türk dünyası aydınları arasında kabul görmüş birisidir. O'nun en önemli müttefiklerinden birisi renkli ve entelektüel kişiliği ile tanınan Abdürreşid İbrahim Efendi'dir. Neredeyse bütün Türk dünyası topraklarını adım adım gezen Abdürreşid Efendi, Gaspıralı'nın ceditçi düşüncesini yaymak üzere çalışmalar yapmıştır. Bu çalış-malar neticesinde Tercüman gazetesinin sınırları tahminlerin çok ötesinde olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Balcıoğlu, 1996, s. 114). Gaspıralı'yı destekleyen aydınlardan bir tanesi de aşağıda ismi geçen Kazanlı Şehabettin Mercani olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı 1883 yılında gazete çıkarmak isteğiyle Kazan'a gelmiş ve ulemadan yalnızca Şehabettin Mercani'den destek görebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kanlıdere, 2021, s. 87).

XVI. yüzyıldan itibaren bilimsel açıdan sukut etmeyi tercih eden Türkistan'ı uyandırmak isteyen alimler⁹ her dönemde var olmuş fakat birtakım gerici düşüncedekiler tarafından başarısızlığa uğratılmıştır. Bilimsel olarak ilerlemenin kaydedilmediği bu topraklar, kültürel olarak da ruhsal bir çöküntünün izlerini taşımıştır. Makus talihine boyun eğen toplum sesini çıkarabilecek cesareti göstermemiş, liderler çıkarları doğrultusunda geri kalmışlığın destekçisi olmuştur. Türkistan'da gerici ilerici tartışmaları devam ettiği sırada XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgali büyük bir problem olarak ortaya çıktı (Togan, 1981, s. 407). Toprakların işgali anlamında felaket bir durum olarak nitelendirilse de Batı medeniyetinin kısmen de olsa Türkistan topraklarına girmeye başlaması bu dönemde olmuştur (Somuncuoğlu, Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme, 2014, s. 234). Neredeyse bütün Türkistan coğrafyasında ıslah yoluyla muasırlaşma" düşüncesi hakimdi. Köklü bir değişimin ve tam anlamıyla bilimsel ilerlemenin bu topraklarda yaşam şansı yoktu. Çünkü toplum buna hazır değildi. Yenilikler yüzeyseldi ve tabanın isteğiyle değil (istisnalar hariç) hâkim sınıfın inisiyatifleriyle yapılıyordu. Osmanlı'da, Kırım'da, Azerbaycan'da, Kazan'da yaşanan gelişmeler; mektuplar, hacılar, seyahatler ve tüccarlar vasıtasıyla Türkistan'a aktarılıyor, buradaki münevverler kısmen de olsa ilham alıyordu (Hayit, 2000, s. 114). Bu bağlamda söylenebilir ki Türkistan'daki bilimsel gelişmeler çok sınırlı ve çok zor olmuştur.

Türkistan'ın hürriyet davasına hizmet eden ceditçilik hareketi, topyekûn bir aydınlanmanın ve gelişmenin cılgılığıydı. Cedit hareketinin öncüsü İsmail Gaspıralı'nın 1881'de yazmış olduğu bir risaledeki şu ifade: "*Rus hakimiyeti, Müslümanların fikren sükunetine sebep olmuştur*" Rusya'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesinin gerekçesi niteliğindeydi (Hayit, 2000, s. 114); (Seyitahmet, 1933, s. 158-160). Bu konuda Abdürreşid İbrahim de oldukça keskin söylemlerde bulunuyor, "Çolpan yıldızı" adlı risalesinde Türk dünyası üzerindeki Rus hegemonyasının kırılması gerektiğini yazıyordu. Türkistanlı Murat Remzi 1908'de Orenburg'ta yayınlanan "talfiq al-akhbâr" konulu eserinde Türk Dünyasının Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gerektiğini yüksek sesle haykırıyordu (Togan, 1981, s. 542). Rusya'nın her Türk boyu için farklı kimlik kazandırmak (Bennigsen & Quelquejay, 1994, s. 20) amacıyla olduğunu bilen aydınlar bu konuda önlem almak istemiş ve halkı uyarmıştır (Kırimer, 1996, s. 43). Çarlık Rusya'nın Türkistan'da açtığı okullarda ağırlıklı olarak Rusça dersleri okutulmakta yerel halkın lehçe farkına dayanan dil ayrılığı vurgulanmaktaydı (Egamberdiyev, 2005, s. 105-106). Bu sistemli ayırıştırma politikası Gaspıralı'nın dil birliği konusundaki çabasının gerekçesi idi. Dil birliği olmayan toplumların milliyetçi duyguları körelir ve bağımsızlık yolunda ortak hareket edebilme kabiliyeti son bulur (Hasmehmetli, 1933, s. 163-164).

Geri kalmışlığın zincirlerini kırmak ve muasırlaşabilmek için yoğun çaba sarf eden Türkistanlı aydınlar, toplumun her kesiminden destek toplamaya çalışmışlardır. Batı'nın bilim ve teknolojisi alınmadan gelişme imkânı olmadığını kavrayan ceditçi aydınlar Avrupa'ya öğrenci göndermekle işe başlamışlardır (Kasımbayev, 1995, s. 53-54). Çünkü gelecek nesillerin daha bilinçli olabilmesinin yegâne yolu gençlerin eğitilmesiydi. Bir zamanlar bilimin, medeniyetin, kültürün ve zaferlerin merkezi olan Türkistan'ın karanlık günleri geride bırakması ve aydınlık geleceğe yürümesi için 1890'da medeniyet beşiği olan Fergana Vadisi'nde ve 1893'te Timur

⁹XIX. yüzyılda bu düşüncede olanlara örnek olarak; Semerkantlı Abu Said, Endicanlı Damullah Fazıl, Vabkentli Mumin Hoca, Baysunlu Mullah Hudaberdi ve Kazanlı Şehabiddin Mercanî gibi isimler gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hayit, 2000, s. 114).

şehri olarak bilinen Semerkant'ta ilk Usul-ü Cedid okulu açılmıştır. Semerkant'ın ceditçilik akımının Türkistan'daki merkezi olmasında İsmail Gaspıralı'nın 1893'teki ziyareti önemli bir yere sahiptir (Güngör, 2011, s. 76). Semerkant'ın ardından Buhara'da 1900 yılında açılan Usul-ü Cedid okulları kısa süre içerisinde diğer merkezlere de dağılmıştır. 1918 yılına gelindiği zaman Türkistan sahasında 328 adet Usul-ü Cedid okulu bulunmaktaydı (Hayit, 2000, s. 115); (Bendrikov K. E., 1960, s. 260-262).

Kısa süre içerisinde bu kadar okulun açılması ve yoğun bir talep görmesi Türkistanlıların yüzyıllardır bilgiye aç bırakıldığı gerçeğini yansıtmaktadır. Halk nazarında, gelecek nesillerini teminat altına almanın yegâne yolu eğitilmiş gençler yetiştirmekti (Türkmen, Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri,, 2024, s. 197). Gaspıralı'nın açtığı yoldan yürüyen Türkistanlılar O'nu görmeden fikirlerini yaşıtmışlar, kendilerini "dilde, fikirde, işte birlik" (Ülküsal, 1980, s. 144-154) şiarına göre dizayn etmişlerdir (Koncak, 2013, s. 110). Elbette ki bu konuda farklı düşünen zümreler de olmuştur. Onların yıpratıcı etkileri; sürecin sekteye uğramasına ve Türkistan'ın esaret zincirini altında kalmasına sebebiyet vermiştir. Hatta Rus tahakkümü altında bulunan Buhara'da ileri gelenler Han Abd al-Ahad'ın Gaspıralı'ya destek vermesine engel olmaya çalışmıştır. Belki de bu engelleme Gaspıralı'nın kısa süre içerisinde Kırım'a geri dönmesine ve mücadelesine kalem ile devam etmesine zemin oluşturmuştur. O, Türkistan'ın siyasi ahvalinden kaynaklı olarak bu engellemeye maruz kaldığının bilincindeydi ve Türk halkına dair en ufak bir kırınglığı bulunmuyordu (Devlet, 1985, s. 147)Öyle ki vatanına döndükten sonra fikirlerinden etkilenen Türkistanlıların yeni okullar açması onun haklı olduğunun en büyük göstergesidir.

Türkistanlılar tüm engellemelere ve kadimcilerin¹⁰ karşı çıkmasına rağmen Usul-u Cedid okullarını öylesine benimsemişlerdir ki kurtuluş olarak gördükleri bu okullara her türlü maddi ve manevi desteği vermişlerdir. Eski usul eğitimin işe yaramadığı ve toplumu geri bıraktığı konusunda hem fikir olan aydınlar, yeni usul eğitim için ders kitapları hazırlamışlardır. Hem dünyevi hem de dini dersler konusunda hazırlanan bu kitaplar oldukça pratik olup soru cevap şeklinde ilerlemekteydi. Yüzyıllardır uygulanan ve uzun sürmesine rağmen faydalı olmayan eğitim modelinin terk edilmesi toplumun okuma yazma oranını arttırmıştır. Münevver Kari Abduraşidhano, Mahmud Hoca Behbûdi, Ahmet Baytursinov, Mirjakıp Dulatov gibi ceditçi düşüncedeki aydınların hazırladığı kitaplar Türkistan'ın aydınlanmasına büyük katkı sağlamıştır (Güngör, 2011, s. 81-82); (Allworth, 1994, s. 189-192).

Yaklaşık iki asır boyunca Türkistan'ı işgal etmek ve sömürgeleştirmek isteyen Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında amacına ulaşmasının ardından çıkarlarını muhafaza etme süreci başlamıştır. Sömürge yarışı içinde olan emperyalist devletler için toplumsal gelişmeler çoğu zaman bir tehdit oluşturmuştur (Vedomosti, 15 Avgusta 1870, s. 46). Bu süreçte Türkistan'daki her türlü gelişmeyi mercek altına alan ve gerektiğinde müdahale eden Rusya, yenilik fikirlerine hiç sıcak bakmıyordu. Özellikle taraftarı çok olan akımlar sömürgeci devletlerin en büyük korkusu olmaktaydı (Znamenskiy, 1900, s. 4). Ceditçi aydınların birlik çağrısı yapması ve Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını parola haline getirmesi Rusya için bir tehditti. Müslüman Türk okullarında yeni nesillerin eğitilmesi bu sayede toplumsal kaynaşmanın hedeflenmesi de "böl, parçala ve yönet" mantığında olan Rusya için telafisi mümkün olama-

¹⁰ Kadim kelimesinden gelmektedir. Kadim kelimesi; başlangıcı geçmişin derinliklerinde kaybolan, eskiden beri bulunan, eskiye ilişkin ve halihazırda yürürlükte olan anlamına gelmektedir (Güngör, 2011, s. 163).

yan bir gelişmeydi (Devlet, 1985, s. 17; Kvtsit, 1906, s. 38-39); (Saray, 2004, s. 10-12). Ceditçilere karşı kadimci düşüncede olanların kışkırtılması da Rusya'nın bir diğer planı olarak karşımıza çıkmaktadır (Koncak, 2013, s. 109). Reforme edilmiş ve iyi yönetilebilen bir toplum korkusu, Rus idarecileri cedit okullarındaki öğretmenleri yakın takibe almaya itmiştir (Gramenitskiy, 1916, s. 14). Ceditçi düşüncedeki yayınların sansürlenmesi, kitapların çoğunun yasaklanması, başka ülkelerden kitap ve materyallerin getirilmesinin engellenmesi gibi birtakım tedbirler alınmıştır (Çitil, 2016, s. 378-379; Maev, 1871, s. 80-82). Hatta 1912 yılından sonra Türkistan Genel Valiliği¹¹ vasıtasıyla Türkistan'daki cedit okullarındaki eğitim müfredatına müdahale süreci başlamıştır (Kaufman, 1885; Brejneva, 2018, s. 613). Rusya bir kararname ile cedit okulları ile ilgili şunları belirlemiştir; bütün okullarda Rus yerli okullarındaki müfredat uygulanacak, cedit okullarındaki öğretmen ve öğrenciler takip edilecek, bütün okullarda eğitim dili Rusça olacak, okullarda okutulan kitaplar yönetime bildirilecek (Güngör, 2011, s. 81-82; Bendrikov K. E., 1960, s. 73-74); (Özdemir, 2009, s. 161). Bu müdahale cedit okullarının amacı dışında hizmet vermesi için yapılmıştır. Çünkü cedit okullarında eğitim dilinin Türkçe olması birincil amaçtı.

Türkistanlıların aydınlanmasını kendi çıkarlarının karanlık geleceği olarak gören Ruslar yandaş bulmakta pek zorlanmamıştır. Kadimci diye ifade edilen ve geleneksel eğitim modelini savunan, tamamen yenileşmenin ve gelişmenin dinen sakıncalı olduğunu düşünenler de ceditçi karşıtı bir tutum sergilemekteydi (Güngör, 2011, s. 163); (Pınarer, 2014, s. 253). Onlara göre ilerleme olacaksa bu ufak değişimlerle yapılabilirdi. Köklü bir değişim, dünyevi ilimlere fazla meyil, Kuran dili Arapçanın bırakılması, ataların öğretim tekniklerinin terk edilmesi gibi uygulamalar onlar için kabul edilebilir değildi (Somuncuoğlu, 2006, s. 187). Ceditçilerin açmış olduğu cedit okulları en az Ruslar kadar tehlikeli görülüyordu ve şikâyet edilmekteydi. Yani Ceditçilerin mücadelesi sadece Ruslara karşı değil aynı zamanda kadimci soydaşlarına karşı olmuştur.

Türk toplumunun eğitim alanında geri kaldığını gören ceditçi aydınlar açmış oldukları okullarda zihni aydınlanmayı sağlarken bir yandan da kadimcilerin karşı çıkmalarıyla meşgul oluyordu. Reformist düşünceye sahip olanlar geleneksel eğitim metotlarının terk edilmesini isterken, gelenekselciler İslami kaidelere geri dönülmesi gerektiğini iddia ediyordu. Kadimciler denilen guruptakiler geçmiş yüzyıllardaki İslami eğitim metotlarıyla sağlanan başarıları örnek göstererek, yenileşmenin olumlu sonuçlar doğurmayacağını iddia ediyorlardı. (Öztürk, 2016, s. 98-99). Cedit yanlısı gençlerin çıkardığı "el-İslah" dergisinde kadimciler, İslam'ın özüne aykırı hareket eden, Arap adetlerini, giyimlerini, harflerini ve eski medeniyetini alan kişiler olarak tasvir etmekteydiler (Kanlıdere, 2021, s. 174).

Türk Dünyasında Kadimci Düşünce Yapısı

Türk dünyasının ekseriyetinin İslam dinine inanıyor olması geri kalmışlığın sebebinin din etkisiyle olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Hatta Avrupalılar ve birtakım onlar gibi düşünenler İslam'a inanan Türk dünyasının din etkisi altında gelişemeyeceği kanaatindeydi. Oysaki bu düşünce asılsızdı ve gerçeği yansıtmıyordu. İslam dini gelişmeye, ilerlemeye, eğitime açık bir din olup inananlarına geri kalmışlığı değil ilerlemeyi öğütlemektedir. İslam dinindeki

¹¹ Rusya 1864'te Çimkent'i (Subhanberdina, 1994, s. 99) 1865'te de Taşkent'i almasıyla 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği'ni kurmuştur. Bu valilik Türkistan genelindeki işleyişten sorumlu olacaktı (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), 1997, s. 255).

kader anlayışı tembelliği ve yerinde saymayı değil çabalamayı, çalışmayı ve sonrasında tevekkül edip sonuç beklemeyi gerektirir. Birtakım din adamının bu düşüncüyü yanlış aktarıp toplumun kaderci bir yapıya bürünmesine sebep olmuş olması İslam dininin emri değildir. İslam dünyasındaki bilim, teknoloji ve ekonomi alanında geri kalmışlığın sebebini din üzerinden değil toplum ve coğrafya üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. İslam dünyasındaki sukutun sebebi iç ve dış etkenlerde aranmalıdır. Dünyadaki toplumsal normlarla ilgili görüşlerinin değişmesi, teknolojik ilerlemelerin farklı coğrafyalarda başlaması, ticaret yollarının yönlerinin değişmesi, sömürge yarışı, aralıksız devam eden savaşlar, farklı dinlere inananların sayı olarak üstünlüğü gibi birçok sebep sıralanabilecektir (Kurt, 2008, s. 48).

Cehalet denen kavramın din ile inanç ile ya da toplumsal normlarla pek de ilgisi yoktur. Eğer ki toplum iyi yönetilmiyorsa ve doğru yönlendirilmiyorsa cehalet bir marifet olarak görünecek bilenler küçümsenecek ve yeri geldiğinde taşlanacaktır. Türk Dünyasının içine düştüğü durum belki de böyle özetlenebilir. Dış dünyaya kendini kapatan, kolaycı yaşamı benimseyip tembelliği kanıksayan bir toplumda gelişme olmayacaktır. Türk dünyasındaki cehalet sarmalı sadece Rusya tahakkümü altındaki topraklarda geçerli değildi. Benzer bir durum Türk'ün yaşadığı bütün topraklar için geçerliydi. Dönemin aydınları bilgisizlikten, eğitimsizlikten, okuduğunu anlamamaktan şikâyet ediyor yöneticileri hicvediyordu. Kurtuluş Savaşı'nın ruhunu taşıyan İstiklal Marşı'nın yazarı Mehmet Akif Ersoy da bu cehaletten yakınıyor Safahat adlı eserinde açıkça dile getiriyordu;

Felaketin başı, hiç şüphe yok, cehaletimiz;

Bu derde çare bulunmaz -ne olsa- mektepsiz.

Ne Kürd elifbeyi sökmüş ne Türk okur ne Arab;

Ne Çerkes 'in, ne Lâz 'ın var bakın, elinde kitab!

Hülâsa, milletin efrâdı bilgiden mahrûm.

Unutmayın şunu lâkin: «Zaman: Zamân-ı ulûm!

Zaman zamân-ı ulûm olmasaydı böyle, yine,

-Kemâl-i şevk ile mâdem atılmışız dîne-

Okur yazar olacaktık sıyaneten dîni:

Onun ma'ârife vâbeste, çünkü te'mîni.

Zavallının yüzü yok cehle, anlaşılmadı mı?

Demek ki: Atmalıyız ilme doğru ilk adımı.

Mahalle mektebidir işte en birinci adım;

Fakat; bu hatveyi ilkin tasarlamak lâzım.

Muallim ordusu derken, çekirge orduları

Çıkarsa ortaya, artık hesap edin zararını!

«Muallimim» diyen olmak gerektir imânlı;

Edebli, sonra liyâkatli, sonra vicdanlı (Ersoy, 2007, s. 258)

XIX. yüzyılın sonlarında Türk toplumunun geri kalmış görünmesinin başlıca amili yetersiz eğitimidir. Şairin de ifade ettiği gibi toplumların felaketi cehaletten kaynaklanır. Yeterli okullar açılmadığı takdirde yeni nesiller bilgi ile tanışamaz cehaletin pençesinden kurtulamazdı. Hangi gruptan olursa olsun, toplumu oluşturan unsurlar kitaptan uzak kalmamalıdır. Topluma önder olacak öğretmenlerin edepli (ahlaklı), liyâkatli ve vicdanlı olması gerekmektedir. 100 yıl önce bunları dile getiren şair, toplumun sesi ve vicdanı olmuş gelişimin reçetesini mektepli olmakla örtüştürmüştür. Türk toplumunun mektebe olan açlığı ve bilgiye olan susamışlığını dile getiren şiirler o kadar çoktur ki bunlardan birinde şair halka şöyle seslenir:

"Mektebsizlik bizni kıldı yap yalanğaç.

Mektebsizlik bizni etti talan taraç,

Mektebsizlik Turan elin öldürdü aç.

Gözünnü aç, bu horlukton mektebe kaç (T., 1954, s. 24).

Mektep konusunun ısrarla dile getiriliyor olması ve toplumsal bir yara haline gelmesinin yanında Türk Dünyasında okullar yok değildi. Okul denilen kavram amacına uygun olarak uygulanmıyordu. Tek tip eğitimin verilmesi ve gündelik hayatta kullanılabilecek bilgilerin yeni nesillere aktarılmaması mektep varken mektepsiz kalmak anlamına geliyordu. Okullarda verilen eğitim din temelli olduğu için mektep hayatı boyunca öğrenciye İslami kurallar öğretiliyor; ibadet etme ve Kuran okuma dersleri okutuluyordu. Tarih, coğrafya ve matematik gibi dünyevi derslere karşı çıkan mollalar toplumsal gelişmeyi engellemeye yönelik her türlü çabayı sarf ediyordu. Erkek çocuklar zenginlerin finanse ettiği din adamları tarafından iptidai bir şekilde camilerde ya da evlerde eğitim alıyor kız çocukları ise mollaların eşleri tarafından evde eğitiliyordu (Andican, 2003, s. 25). Bu sistem kapalı bir Türk toplumunun ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Dünyadaki bilgi ve teknolojiye kasıtlı olarak uzak tutulan Türk toplumu öz güvenini kaybetmekte ve sömürgeleştirilmekteydi.

XIX. yüzyılın sonlarına gelirken teknolojinin ve bilginin işlendiği devletler diğerlerini tahakkümü altına almak için sözde medeniyetin taşıyıcısı olmuşlar ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olacak dünya savaşını başlatmışlardır. Yüzyıllardır Türk topraklarını işgal etmek üzere plan yapan ve bunu sistemli olarak uygulayan Rusya, medeniyetin taşıyıcısı rolünü üstlenerek Anadolu dışındaki neredeyse bütün Türk topraklarını işgal etmiştir. Bu işgali durdurabilecek bir teknoloji olmayan Türk, başına gelen hadiselerin sorumlusu olarak kendini görmemiş, geri kalmışlığın sebebini kader olarak telakki etmiştir. Gelişimi, ilerlemeyi, okumayı, medeni olmayı öğütleyen bir dinin inananlarının bu şekilde düşünce yapısına bürünmesi etraflıca incelenmesi gereken bir konudur.

Türk Dünyasını Rus esaretinden aydınlanma yoluyla kurtarmak isteyen ceditçilere karşı bir anti tez ortaya çıkmıştır. Usul-ü Kadim düşüncesinde olan ve geleneksel yapıyı muhafaza ederek din temelli eğitimi savunan gruplar gelişimin önündeki en bariz engeldi. Onların düşüncesine göre; Rus esaretinin temelinde yatan etmen toplumun ahlaki kurallardan uzaklaşması, din öğretimine karşılık olarak dünyevi ilimlere meyiletmesi, yenilik adı altında dinden uzaklaşmasıydı (Devlet, 1988, s. 68). Türk Dünyası için ifade edilen "kaderci" anlayış belki de bu düşüncede olanlar için kullanılabilecektir. Çoğunluk olmasalar bile yüzyıllardır cehalet zin-

cirine vurulmuş bir toplumda azımsanamayacak derecede taraftar bulmuşlardır. Dönemin kaynaklarına “Kadimcilik” tabirinin girmesi bile bu düşüncede olanların etkisini ortaya koymaktadır (Andican, 2003, s. 25).

Ceditçi ve Kadimci Kavgasının Fatalistic (Kaderci) Düşünceye Bürünmesi

Birlikten yoksun olmanın bedelini esaretle ödeyen Türkistan, XX. yüzyılın başlarına geldiği zaman iki kutba ayrılmıştı. Bu ayrışma öylesine derindi ki iki taraf birbirini hakarete varan ithamlarla suçluyor toplum ne tarafa gitse öbür tarafın tepkisini çekiyordu. Tek derdi müreffeh bir yaşam olan Türklerin; vatanını korumak ve özgürlüğünü muhafaza etmek dışında bir savaşı yoktu. Yenilikçi düşüncede olan ceditçi kesim, kadimcileri “yobaz” ve “gerici” olarak suçlamakta tutsaklığın sebebi olarak onları görmekteydi (Köprülüzade, 1933, s. 155). Yenilikçilere göre dünyevi ilimlerin yüzlerce yıldır okutulmuyor olması zihinlerin kapanmasına yol açmıştı. İdarecileri etkisi altında alan kadimciler tek tip eğitimin (sadece dini dersler) mümesilleri (Hekimoğlu, 2009, s. 307). Gelenekselci yapıyı savunan ve kadimci olarak nitelendirilen grup ise ceditçileri suçluyor onlara “dinsiz” ve “kâfir” gibi sözlerle yükleniyordu. Bu fikri kutuplaşma Türk Dünyasında toplumsal ayrılıklara sebep olmaktaydı (Andican, 2003, s. 25); (Hatunoğlu, 2015, s. 11). Orenburg’da yayınlanan “Din ve Maişet Dergisi” (1906-1918) muhafazakâr görüşte olanların fikirlerini yansıtmaları bakımından oldukça dikkate değerdir. Bu dergilerde ceditçiler için “gençler, diyanetsiz muallimler, terakkiciler ve terakki bahanesiyle fesat çıkarıcılar” gibi tabirler kullanılmaktaydı (Kanlıdere, 2021, s. 168). Her iki gurubun da taraftar bulması ve uygulamada bu ağdalı dilin yaygınlaşması kardeş kavgalarına, lehçe kavgasına ve boy kavgasına yol açmaktaydı.

Türk dünyasında, XX. yüzyıla girerken meydana gelen derin ayrışma birçok açıdan değerlendirilmeli ve ona göre çıkarım yapılmalıdır. Tarihi süreç içerisinde toplumlar; gelişmişlik düzeyi, dini inanış farkları, siyasi yapılar, coğrafya gibi unsurlar göz önüne alınarak Doğu/Batı olarak ikiye ayrılmıştır. Batı’da yaşanan gelişmeler ile Doğu’da yaşanan gelişmeler eş zamanlı ve aynı düzeyde olmamıştır. Bunun sebebi siyasal yapılardaki farklılık gibi görünse de toplumsal olarak arz/talep dengesi de önemli bir faktördür. Batı’daki hak ve özgürlükler tabanın isteği ve ısrarıyla zorla elde edilirken, Doğu’daki yenilikler yöneticilerin istekleri inisiyatifleri ve imkanları doğrultusunda olmuştur. İşte bu fark; ceditçi ve kadimci düşüncede olanların birbirlerini anlamamasına ve suçlamasına sebebiyet vermektedir (Güngör, 2011, s. 164); (Somuncuoğlu, 2006, s. 199-200). Yüzyıllar boyunca tek tip eğitime maruz bırakılan ve belirli bir gelişmenin yaşanmasına müsaade edilmeyen bir toplumda köklü bir değişime kalkışmak çok büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Halk bilinci ve halk inancı öyle kolay değişebilecek bir unsur değildir. Belki de ceditçi aydınların yanılma düşüşündeki en büyük etken budur. Çünkü toplumun ekseriyetini yanına almayı başaramamışlardır. Ceditçilerin bir anlamda düzen karşıtı olarak görülmesi toplumsal normları görmezden gelmelerinden kaynaklanmıştır. Batı’da yaşanan reformlar sırasıyla Doğu’da yaşanmadığı için muhatap olunan toplum Avrupa’daki ile aynı olmamıştır. Ceditçilerin yaptığı yeniliklerin tamamına iyi derken Kadimcilerin karşı çıktığı her şeye kötü demek bir anlamda toplumu anlamamaktır. Çünkü yenileşmeye çalışırken yıkımlar, iktisadi bozulmalar ve toplumsal dejenerasyonlar da görülebilir (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 247-248).

Kadimci ve ceditçi ikilemine düşen bir toplumda eski ile yeni arasında tercih yapmak gibi bir zorluluk ortaya çıkacaktır. Oysaki Türk toplumu geleneksel yapısını muhafaza ederek yenileşmek ve gelişmek istemektedir. Yüzyıllar boyunca süregelen eğitimin, alfabenin, ahlaki

normların, bakış açısının bir anda değişmesi toplumsal yıkıma sebep olacaktır. Ceditçi aydınların ivedilikle aydınlanma isteği bu gerçeği göz ardı etmelerine sebep olmuş olabilir. Toplumu iki kutba ayırmanın ve bir tercih yapmaya zorlamanın kazanç değil kayıp olduğu çok sonra anlaşılabilecektir. İki taraf arasındaki derin düşünce ayrılığının keskin kalem ve sivri bir üslup ile lanse edilmesi tamiri mümkün olmayan yaralar açmıştır. Usul-u Kadimcilerin, ceditçileri Ruslardan daha tehlikeli görüyor olması ve bunu ifade etmesi iki taraf arasındaki görüş ayrılığının düşmanlığa evrilmesi anlamına gelmektedir (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 151; Kolcu, 1999, s. 49). Kendi soydaşlarını sırf görüş ayrılığından dolayı, Türk dünyasının neredeyse tamamını tahakkümü altına alan ve yaşam şansı bırakmayan Ruslardan daha kötü görmek, izahı mümkün olmayan bir görüştür.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da izahı olmayan durumlar yaşanmıştır. Adım adım bu toprakları işgal eden, sömürgeleştiren ve bunu muhafaza etmek isteyen Rusya'nın çok fazla gayret etmesine gerek kalmıyordu. Çünkü kardeş kardeşin boğazını sıkıyor, aleyhinde işler yapıyor, düşman ile iş birliğinden kaçınılmıyordu. Gaspıralı'nın gayretleriyle Türkistan coğrafyasında umut filizi olarak açılan cedit okulları karşıt görüşte olanları öylesine rahatsız etmiştir ki bu okulların kapatılması için kadimci gurup yoğun çaba harcamıştır (Pınarer, 2014, s. 238). Buhara'da açılan cedit okulu Rusların ve kadimcilerin baskıları sonucunda kapatılmıştır. Yeni okullar açmak için çaba sarf eden ceditçiler her defasında karşısında Rusları ve soydaşlarını bulmuşlardır (Saray, 1996, s. 36-38). Zor şartlar altında açtıkları okulları finanse edebilmek için "Şirket-i Buhara-i Şerif" adlı bir şirket de kurmuşlardır (Hatunoğlu, 2015, s. 11) Kadimci düşüncede olanların ceditçileri ve okullarını din/hükümet düşmanı olarak suçlaması tartışmaları hararetlendirmiştir. Baskılara ve şikayetlere daha fazla dayanamayan Kuşbegi¹² ile Kazikelan ceditçi okulların kapatılmasını konu edinen fetvayı 1909'da imzalamışlardır. Okulu kapanan ve bilgisiz bırakılmak istenen gençler Tatarların açtığı diğer okullara gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat gerici düşüncede olanların bu okullar konusunda da şikayetleri devam etmiş ve çok geçmeden bütün okullar kapanmıştır (Hatunoğlu, 2015, s. 11-12); (Oğuz, 2019, s. 50).

Fransız ihtilali sonrası etkili olmaya başlayan milliyetçilik akımları gerek coğrafi uzaklık gerek bilgiye ulaşmadaki sıkıntılar gerekse toplumsal hazır olmayıştan kaynaklı olarak Türkistan coğrafyasına çok geç devirlerde ulaşmıştır. Rusya'nın Kazakistan üzerinden bütün Türkistan'a hâkim olması sonrasında bağımsızlığını kaybeden Türkler, milli kurtuluş ideolojisi ile hareket etmek gerektiğini anlamıştır. Ruslara karşı birlikte hareket edemeyen idareci ve halkın bundan sonraki süreçte bu yanılgıya düşmeme gayreti içerisinde olduğu gözlenmiştir. Aydınlanmayı, yenilenmeyi ve gelişmeyi arzu edinen ceditizm hareketi; milli bilinci arttırarak birleşmeyi, eskiyi terk edip yeniye uyum sağlamayı, bu sayede Rusya'nın sömürgeci politikasından kurtulmayı amaç edinmiştir (Gülpınar, 1999, s. 196).

Türkistan'daki ceditçilik hareketlerinin amaçları ve yöntemleri bölgelere göre farklılık göstermiştir. Bozkır Valiliği sınırları içerisinde kalan Kazak Ceditçilerinin birinci önceliği Rus sömürgecilerinden kurtulmaktır. Çünkü onların kadimci diye tabir edilen değişime karşı çıkan bir gurupla mücadele etmesi gerekmiyordu. Buhara ve Hive ceditçilerinin ise öncelikle eski düzeni savunan ve devam etme gayreti içerisinde olan kadimci düşüncedekilerle mücadele etmesi

¹² Hanlık içerisinde her işe nezaret eden yüksek rütbeli vezirler (bakanlar) olarak bilinir (Spasski, 2019, s. 236). Aynı zamanda Emir'in devlet mührünü taşıy ıthalat ve ihracattan da sorumludur. Buhara Hanlığı'nda Emir'den sonra gelen kişi olarak da ifade edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akar, 2020, s. 71-72).

gerekiyordu (Pınarer, 2014, s. 92). Yerel beyler ve hanın kadimcilerin tarafını tutması, iktidarlarını muhafaza etme gayretinin bir göstergesiydi. Çünkü köklü bir değişim ve toplumsal bilinçlenme köhnemiş bir yönetime karşı en büyük tehdittir. Ceditçi düşüncedekilerin asıl savaşıması gereken durum da buydu. Ruslarla mücadele etmezden önce kendi iç meselelerini halletmeleri gerekiyordu. Ceditçilerin şiar edindiği ve topluma entegre etmeye çalıştığı düşünce gelişmeye açık Türklük ve İslam anlayışydı (Hayit, 1995, s. 194-198).

Çıkar çatışmalarının yoğun olduğu toplumlarda yeni fikir üretmek ve bunların savunucusu olmak en büyük suçtur. Bilgisizlikten kurtuluşun reçetesini halka ulaştırmaya çalışanlar din-devlet düşmanı olarak lanse edilirse toplum elbette ki gelişemeyecektir. Sırf kendi çıkarlarını muhafaza etmek isteyen bir takım güruh karşıt düşüncede olanlara karşı öylesine nefretle dolmuştur ki dinsiz ve kafir gibi yakıştırmalar fütursuzca dillendirilmiştir. Milli değerlerin halka aşılması için çaba sarf eden eğitimciler (sadece ceditçi değil diğer reformistler de) en ağır ithamlara maruz kalmıştır. Türkistan'da kurulmuş yüzyıllardır süregelen bir düzen vardı ve reformistler bu düzeni yıkacak bazı kesimlerin menfaatlerini sona erdirecekti. Kendi çıkarlarını korumak için toplumun kurtuluşunu göz ardı eden ve Rusya'nın sömürsünü bile yeğleyen bu kötü düşünce Türk halkının makus talihi gibi düşünülmekteydi. Bilinç düzeyi düşük olan halk, kendisine verilenle yetinmek zorunda kalıyordu. Toplum psikolojisi fazla dillendirilen bilgilere itibar etme eğilimindedir. Bu sebeple kadimciler şöyle bir algı ortaya çıkarmıştır; nasıl ki Ruslar Türkistan'a girmiş ve yeni bir yönetimi kurma çabası içine düşmüşse, ceditçiler de onlar gibi eski düzeni yıkıp yeni bir düzen, bir yönetim istemekteydi. Cedit okulları günah yuvası olarak görülmekte ve kapatılmaması halinde dinsizlik yayılacak denilmekteydi. Kadimciler (tamamı değil) tarafından Ceditçiler, Ruslar kadar tehlikeli olarak görülmüştür. Fakat tezat bir şekilde ceditçilere karşı Ruslardan destek istemişlerdir. Yeniliğe karşı çıkanlardan bazılarının amacı toplum içindeki statülerini korumak ve halihazırda elinde bulunan imkanları yenilikçilerle paylaşmamaktır (Güngör, 2011, s. 164); (Somuncuoğlu, 2006, s. 201-202).

Cedit okullarının toplum ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamaması durumu kadimci grubun gündeminde değildi. Onlar için önemli olan oturmuş düzenin muhafazasıydı. Ceditçilerin önerisi her ne olursa olsun kötü idi ve kabul edilemezdi (Andican, 2003, s. 25). Kadimciler, cedit okullarında sıraların kullanılmasını Ruslaştırma olarak görmekte, fenni (dünyevi) ilimlerin okutulmasına karşı çıkmaktaydı. Rusların cedit okullarına siyasi okul olarak bakması kadimcilerin de bakış açısını yansıtıyordu. Ayrıca okullarda okutulan coğrafya ve tarih derslerini topluma bidat ve günah olarak lanse etmekteydiler (Şakirovna, 2007, s. 88). Rusya'dan göç ettirilen binlerce Rus göçmen Türkistan'daki nüfus yapısını Rusya lehine değiştirmekteydi. Bu göçmenler için açılan Rus okulları, Türk okullarına göre daha sistemliydi (Mesnosti, 1871, s. 58). Bu durum göz önüne alındığında Türk okullarının gelişme şansı yoktu. Bunun farkında olan ceditçi düşüncedekiler yeni okullar açmaktan başka çare bulamıyordu. Rusya, Türklerin ilerlemesini ve muhteşem şekilde Rusça öğrenmesini de istemiyordu. Çünkü gelişen bir toplum Rus menfaatine uygun düşmeyecekti. Bu sebeple yerli Rus okullarında Türk çocuklarının eğitim alması çok istenen bir durum değildi. Tüm bunlar göz önüne alındığı zaman Ceditçilerin okul konusundaki ısrarı daha iyi anlaşılmaktadır (Mihaylov, 1884, s. 48; Togan, 1981, s. 486).

Kadimci denilen grubun eskiyi muhafaza etmek istemesindeki gayeyi farklı yorumlayanlar da olmuştur. Bu görüşe göre; kadim geleneğin devam etmesini isteyenlerin ekseriyeti mollalardan müteşekkildi. Bir mahallede yeni bir okul açılınca molla-muallim çatışması baş

gösteriyordu. Çünkü molla itibarını ve gelirini kaybetmek istemiyordu. Nasıl ki camiler zenginler tarafından yapılıyor ve mollanın iâşesi toplum tarafından karşılanıyorsa okullar için de aynı durum söz konusu oluyordu. İslam'a inanan Türk toplumunda molla ve öğretmene saygı duy-mak, ona yardım etmek ve maddi destek vermek sevap sayılıyordu. Molla öğretmeni, öğretmen de mollayı toplum nazarında geri plana atarak kendi çıkarını muhafaza etmeye çalışıyordu. Mollaya yüzyıllardır duyulan saygı ve yapılan yardımlar okul ve öğretmen sayısının artması ile azalmaktaydı. Rus işgali ile yerli halkın maddi açıdan zor durumda kalması bu iki sınıfın müca-delesini daha çetin hale getiriyordu. Bir molla her ne kadar ceditçi, aydın, ileri görüşlü olsa da maddi açıdan zorda kaldığı zaman tavrı değişiyordu. Bu durum öğretmen için de geçerli idi. Toprakları ellerinden alınarak Rus göçmenlere verilen (Korkmaz & Türkmen, 2016, s. 181; Hidoyatov, 1990, s. 287) halkın desteği gün geçtikçe azalıyor çatışma ileri boyutlara ulaşıyordu (Muhametşin, 2005, s. 42-43) (Güngör, 2011, s. 165-166); (Osmanov, 2014, s. 306-3010). Mak-sudi'nin 13 Şubat 1913'te kaleme aldığı aşağıdaki satırlar, Türkistan'daki durumu özetler nite-liktedir;

"Bizim mollalarımız şimdiye kadar bizim kutsal dinimizi, milletimiz ve dilimizi koru-dular. Bu yüzden biz de imamlarımızın işlerinin iyileştirilmesi ve geçimlerinin sağlan-ması konusunu gerektiği gibi düşünmek zorundayız. Şu anda bizim imamlarımız, özellikle köydekiler çok fakirler. Önceleri halkın toprağı çokken, mollaların işi daha iyiydi ... yine şu anda pek çok yerde köylülerin ve çiftçilerin işleri kötüleşti. Ve buna bağlı olarak mollalara çok daha az vermeye başladılar. Zavallı imamlar ... çok büyük ihtiyaç ve çaresizlik içindeler!" (Muhametşin, 2005, s. 43).

Türkistan'da yaşanan molla-öğretmen kavgasının hem siyasi hem dini hem de ekonomik sebepleri vardı. Nüfuzunu korumak isteyen iki taraf da birbirini kıyasıya suçluyor itibarsızlaş-tırıyordu. Ceditçilerin yerleşik hayata geçmeyi teşvik ederek daha fazla okul, medrese açma gi-rişimleri burada başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü daha fazla okul demek daha fazla ihtiyaç demek oluyordu. Rus sömürgesi altında ekonomik olarak bunalan bir toplumun bu kurumları destekleme şansı bulunmuyordu. Ekonomik gerekçeler okulların kapatılması emeklerin zayi olması anlamına geliyordu. Zor şartlarda halktan toplanan paralarla inşa edilen mektep ve ca-milerin iâşesinin sağlanamıyor olması umutları kırmaktaydı. Bu kurumların faaliyetlerini de-netleyecek bir organizasyonun olmaması Rus müdahalesine açık olmak anlamına geliyordu. Her türlü yeniliği Ruslaşma olarak gören kadimciler, ceditçilerin faaliyetlerini Ruslara şikâyet edebilecek kadar durumu siyasallaştırmıştı. Kadimcilerin bu tutumu Rusların da işine geliyor, en ufak bir kargaşada ya da rahatsızlıkta gerekçe olarak bu şikayetleri gösterip cedit okullarına karşı tavır takınıyorlardı (Güngör, 2011, s. 166-168; Kolcu, 1999, s. 49). Kadimci-Ceditçi kavg-a-sının kazananı Rusya olmuş, sömürgeleştirdiği topraklarda istediği gibi müdahale etme imkânı bulmuştur.

1910 yılından sonra yenilikçiler ile gelenekselciler arasındaki tartışmaların azaldığı göz-lemellenmiştir. Bu değişimdeki en büyük etken halkın cedit okullarına karşı takındığı tavrın de-ğişmesidir. Çünkü kadimcilerin ifade ettiği gibi cedit okulları halkı dinsizleştirmek gibi bir gai-leye sahip değildi. Cedit okulları halkın ihtiyaçlarına cevap verebiliyor, çocukları istenilen sevi-yede eğitiyor, ihtiyaç duyulan Rusçayı öğretiyor, yerli Rus okullarına ihtiyacı ortadan kaldırı-yordu. Ceditçilerin basın yoluyla halka sesini duyurmadaki başarısı da kadimci düşüncedekile-rin etkisini kırmıştır. Türkistan'ı bağımsızlığa götürecektir, İslamlık-Türklük davasını muhafaza

edecek, bilinçli aydın nesiller yetiştirecek grubun ceditçiler olduğu anlaşılmış ve toplum nazarında itibarları gün geçtikçe artmıştır (Somuncuoğlu, 2006, s. 205-207); (Güngör, 2011, s. 169-170).

SONUÇ

Kadim Türk yurdu Türkistan'ın XIX. yüzyılın sonlarında içine düştüğü durum birikmiş sorunların gün yüzüne çıkması olarak değerlendirilebilir. XVI. yüzyılda dönemin üniversiteleri konumunda olan medreselere yapılan liyakatsiz atamalar; aydınlanmanın ışığını kapatmış, cehaletin karanlığını aralamıştır. Eğitim üzerindeki din etkisi gün geçtikçe etkisini arttırmış dünyevi ilimlere olan ilgi ve alaka azalmıştır. Gelişme yolu kapanan Türkistan, derin bir uykuya dalarken dünyadaki gelişmelerden habersiz sömürülmeye müsait bir coğrafya haline gelmiştir. Oysaki büyük devletlerin kurulduğu, ilim, irfan, ticaret, dini hoşgörü, şanlı tarih açısından oldukça derin bir mirasa sahip olan bu topraklarda cehalet ve gerilik olmaması gerekirdi. Kendi çıkarlarını muhafaza etmek isteyen ve değişimi kayıp olarak görenler yenilenmenin karşısındaki en büyük engeli teşkil etmiştir. Rusya'nın Türk topraklarını sistemli bir şekilde işgal etmesi ve XIX. yüzyılın sonlarında amacına ulaşması geri kalmışlığın bir faturasıydı. Ekonomik açıdan gün geçtikçe kötüleşen bu topraklarda Rus göçmenlerin gelmesiyle birlikte milliyetçi duygular kabarmış halk çıkar yol aramaya başlamıştır.

Bağımsızlığını kazanmak isteyen Türklerin üzerindeki ölü toprağını atması, değişmesi, gelişmesi ve aydınlanması gerekiyordu. Bu aydınlanma güneşi Rusya'ya en yakın olan ve en çok baskıyı gören Kırım ve Kazan'dan doğacaktı. İsmail Gaspıralı'nın aydınlanma filizi Usul-u Cedit okullarında yeşeriyor, tohumunu bütün Türkistan coğrafyasına yayıyordu. Tercüman Gazetesi Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" felsefesini İstanbul'dan Kaşgar'a kadar sade bir dille aktarıyordu. Cedit okullarında yetişen gençlerin Türklük-İslam şiarına göre; milli hassasiyeti yüksek, birlik duygusu baskın, tarihine vakıf ve yenilikçi olması gerekiyordu. Bu hasletlere malik olan ceditçi gençlerin karşısında kadimci denilen bir gurup bulunmaktaydı. Yüzyıllardır geleneksel metotlarla din odaklı tek tip eğitimi benimsemiş olan bu gurup, ceditçileri suçlamış onların en az sömürgeci Ruslar kadar tehlikeli olduğunu dile getirmiştir. Milli hassasiyeti yüksek, gelişmeye açık, vatanını milletini seven, çıkarını ön plana almayan kadimciler de yok değildir. Fakat çoğunluğun kendi çıkarlarını muhafaza etmek, pozisyonunu korumak, halk içindeki itibarını kaybetmemek gibi bir düşüncede olduğu açıktır. Çünkü yenilikçi fikirlerin ve uygulamaların Ruslaşmak ile eş değer olduğunu düşünen kadimciler, ceditçileri Ruslara şikâyet edecek kadar tezat bir durumun içine düşmüştür. Cedit okullarının Ruslaştırma politikasının önündeki en büyük engel olduğunu bilen Ruslar, bu okulları kapatmak için fırsat kollamıştır. Ceditçi-Kadimci kavgası Rusya'nın bu topraklarda istediği kargaşa ortamını sağlamıştır. Birlikten yoksun olan Türkistan eski-yeni kavgası yaparken zenginlikleri Rusya tarafından sömürülmüş gençleri Ruslaştırma politikası ile karşı karşıya kalmıştır.

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki toplum içinde kendi pozisyonunu ve çıkarlarını korumak isteyen bazı gruplar, her türlü gelişmeye ve ilerlemeye karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın ardında ne dinsel ne kültürel ne de ideal olanı arzu etme düşüncesi vardır. Öyleyse denilebilir ki; Türkistan XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında çıkar çatışmalarının odağında kalmıştır. Buradaki kavga kadimci ve ceditçi kavgası değil, düzeni yıkıp yeniden düzen kurmak ve refah bir hayat kurmak isteyenler ile kendi pozisyonunu korumak isteyenlerin çatışmasıdır. 1905 Rus-Japon savaşı sonrası Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler Türk dünyası topraklarında da et-

kisini göstermiştir. Rus siyasetindeki normalleşme adımları ve Duma meclisi Türkistan ceditçileri için bir fırsat olmuştur. Yapılan Türk dünyası kongreleri ve Duma'ya gönderilen temsilciler halkın taleplerini dünya kamuoyuna duyurmayı başarmıştır. Bu gelişmeler; ceditçi düşüncedekilerin kadimciler karşısında zafer kazanmasına, toplumda sağlam bir karşılık bulmasına imkân vermiştir. Kadimci-creditçi çatışmaları 1910 yılından sonra azalmış, kadimciler geri adım atmış, ceditçiler çok daha tanınır hale gelmiştir. Bu durum Rusya'nın dikkatini çekmiş, ceditçiler yoğun baskılara maruz kalmıştır. Ceditçi faaliyetlerin millî duyguların canlandırması, toplumun bilinçlenmesi, eğitilmiş gençler yetiştirmesi sömürgeci bir devlet için istenilen bir durum değildir. Bu sebeple ceditçiler; kadimciler karşısında zafer kazansa da Rusya karşısında yenik duruma düşmüştür. Yenilginin ardından faaliyetlerine hâricte devam etmek mecburiyetinde kalan kalemi keskin, fikri aydın Türk dünyası önderleri, Türkiye'yi ikinci vatan olarak görmüş ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni ilmi açıdan beslemiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR, A. – ÖZKAN, A. – YETKİN, O. (2018). "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği Düşüncesi". *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*. 3/1: 9-19.
- AKAR, K. (2020). "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar". *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/5: 56-80.
- AKÇURAOĞLU, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ALLWORTH, E. (1994). *Centralasia; 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*. Durham and London: Duke University Press.
- ANDİCAN, A. A. (1996). *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- ANDİCAN, A. A. (2003). *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hâricte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARMAOĞLU, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)* (24. b.). İstanbul: Kronik Kitap.
- AYNİ, S. (1926). *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*. Moskova: SSSR Halkının Merkezi Neşriyatı.
- BALCIOĞLU, M. (1996). "Hoca Abdürreşid İbrahim Efendi (1857-1944)". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası: 113-118.
- BARTHOLD, V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (2. b.). (Yay. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman & İsmail Aka, Düz. Hulusi Râgıp Özdem) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BENDRİKOV, K. E. (1960). *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 godı)*. Moskova: APN RSFSR.
- BENNİGSEN, A. – QUELQUEJAY, C. (1994). *Step'te Ezan Sesleri*. (Çev. Nezih Uzel) İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- BREJNEVA, S. N. (2018). "Otrajeniye İdei Akkulturationsii v Pereselençeskoy Politike Rossiyskoy İmperii v Turkestane na Rubeje XIX–XX vv. *Journal Of Russian History*". 7/3: 608-638.
- ÇALIK, A. G. (2025). *Rusya'nın Arktika Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÇİTİL, R. (2016). "Dala Vilayati'nin Gazeti". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 55: 377-402.
- DEVLET, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- DEVLET, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 962.
- DOĞAN, O. (2021). *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EGAMBERDİYEV, M. (2005). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6/1: 103-108.
- ERSOY, M. Â. (2007). *Safahat*. (Düz. M. ErtuğrulDüzdağ). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ERYILMAZ, İ. (2021, Mart). "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 7/7: 315-333.
- GRAMENİTSKIY, S. M. (1916). *Polojeniye İnorodçeskago Obrazovaniya v Sır-Darinskoy Oblasti*. Taşkent.
- GÜLPINAR, C. (1999, Ağustos). "18-19. Asır İslam Dünyasındaki Islah Hareketleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 2/121: 189-196.
- GÜNGÖR, E. (2011). *Türkistan'da Fikir Akımları Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜZAY, A. (2022). *Nazi Kırımı: Kırım Tatarları 1941-1944*. Konya: Çizgi Yayınları.
- HASMEHMETLİ, H. (1933, Nisan). "İsmail Bey Gaspıralı'ya Ait Bir Hatıra". *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 162-164.
- HATUNOĞLU, N. (2015, Güz). "Buhara'daki Ceditçilik hareketi ve Yaş Buharalılar". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*. 38: 1-33.
- HAYİT, B. (1975). *Türkistan; Rusya ile Çin Arasında*. Konya: Otağ Yayınları.
- HAYİT, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYİT, B. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı .
- HEKİMOĞLU, V. S. (2009). "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali". *History Studies*, 1/1: 297-317.
- HİDOYATOV, G. (1990). *Moya Rodnaya İstoriya* . Taşkent: İzdatel Ukituvçı.
- KADYROV, M. (2014, Temmuz-Aralık). "Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri". *Dini Araştırmalar Dergisi*. 17/45: 159-172.
- KANLIDERE, A. (2021). *İdil Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dini Islahçılık ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KASIMBAYEV, J. (1995). *İstoriya Gorada Akmola 1832-1917 gg*. Almatı: Atamura.
- KAUFMAN, K. P. (1885). *Proyekt Vsepoddanneyshego Otçeta Gen. Adyutanta K. P. fon-Kaufmana i po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867- 25 Mart 1881 g*. St. Peterburg: Voennoya Tipofrafiya.
- KAYMAZ, Z. (2005). "İsmail Bey Gaspıralı'da Dilde Birlik Fikri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Journal of Turkish World Studies)*. 51: 75-78.
- KIRIMER, S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- KIRIMLI, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KOHN, H. (2007). *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (Çev. Ağâh Oktay Güner) İstanbul: İlgî Kültü Sanat Yayıncılık.
- KOLCU, A. İ. (1999). *İsmail Gaspıralı Albümü*. İstanbul: Hamle Yayınevi.
- KONCAK, İ. (2013, Ocak). "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti ilişkileri". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2/1: 105-114.

- KORKMAZ, T. – TÜRKMEN, İ. (2016). “Türkiye’deki Muhacir Azeri Basını Işığında Sovyetlerin Azerbaycan Topraklarında İskân Siyaseti”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences CAHİJ*. 6: 179-189.
- KOSTETSKİY, V. A. (2008). *Rossiyane v Uzbekistane*. Taşkent: NIHOL Nashriyoti.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1933, Nisan). “İsmail Bey Gasprisinki”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 154-155.
- KURAT, A. N. (1953, Haziran-Aralık). “Panslavizm”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 11/2: 241-278.
- KURT, A. (2008). “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2: 35-72.
- KVTSİT, P. İ. (1906, Dekabrya 1). “Priçtam Tsekvey Turkestanskoy Yeparhii”. *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti*. s. 38-39.
- MAEV, N. (1871, İyunya 14). “Naşe polojeniye v Sredney Azii”. *Turkestanskiye Vedomosti*. 20: 80-82.
- MESNOSTİ. (1871, Maya 3). Semireçenskogo Kraya, Prednaznaçennıya Dlya vodvoreniya na nih Poselentsev. *Turkestanskiye Vedomosti*(14), s. 58.
- MİHAYLOV, M. (1884, Oktyabrya 16). “K Voprosu o Rasprostranenii Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkogo Turkestana”. *Tukestanskiye Vedomosti Gazetesi*. 41: 47-54.
- MUHAMETŞİN, R. (2005, Haziran). “XX. Yüzyıl Başında Tatarlarda Öğretim Sisteminin Durumu ve Problemleri”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2/2: 34-50.
- MURZAKULOVA, G. (2014, Aralık). “İsmail Gaspiralı ve Kırgızistan'da Ceditçilik Hareketi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 1/4: 268-283.
- OĞUZ, S. (2019). “Ceditçilik hareketinin Türkistan öncüleri: Yaş Buharalılar”. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/6: 49-53.
- OLCOTT, M. B. (1987). *The Kazakhs*. Stanford: Stanford University Hoover Institution Press.
- OSMANOV, Ö. J. (2014). *Kırgızızstan Tarihi (Bayırkı Doordon Azarkı Menzilge Çeyin)*. Bişkek: Poligrafbumresursı.
- ÖZDEMİR, E. (2009). “Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliği'nin Gelişimi”. *Bilig*. 48: 157-176.
- ÖZTÜRK, G. (2016). Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri. *İletişim Çalışmaları Dergisi*(1/2), s. 95-115.
- PINARER, A. K. (2014). *İsmail Gaspiralı ve Kırım Tatar Millî Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SAALAEV, Ö. (2018). *Kırgız Elinin Tarihiy İnsanları*. Bişkek: Biyликтik Plyus.
- SABOL, S. (2002). Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti. *Türkler Ansiklopedisi*. 18: 1018-1034. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SABOL, S. (2003). *Russian Colonization and The Genesis of Kazak*. Newyork: Palgrave.
- SARAY, M. (1993). *Gaspiralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- SARAY, M. (1996). “İsmail Gaspiralı Bey ve Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği”. *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası: 535-537.
- SARAY, M. (2004). *Kazakların Uyanışı*. Ankara: TİKA Yayınları-77.
- SARAY, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.
- SEYİTAHMET, K. C. (1933, Nisan). “İsmail Bey Gaspirinski”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 156-161.

- SOLAK, S. G. (2017). "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış Space-Identity Interaction: a Conceptual and Theoretical Overview." *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6/1: 13-37.
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*. Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2014). Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 18/2: 227-240.
- SPASSKI, G. İ. (2019, Güz). "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)". (Çev. Zafer Sever). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*. 4/2: 226-237.
- SUBHANBERDİNA, U. (1994). *Dala Valayatının Gazeti: Adam, Koğam, Tabiğat 1888-1902*. Almatı: Ğılım.
- ŞAKİROVNA, S. M. (2007). XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındaki Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı (19. Yüzyılın İkinci Yarı 20. Yüzyılın Başında Kırgızistanda Bilimsel Faaliyetlerin Durumu). Oş: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ŞENOL, D. – KARMAZ, E. (2020). "Mekânın Zaman, Beden ve Cinsiyet ile Etkileşimi Üzerine Bir Değerlendirme". *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 5/10: 1-12.
- Y. T. (1954). *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık İkinci Bölüm*. İstanbul.
- TOGAN, A. Z. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (2. b., Cilt 2). İstanbul: Enderun Yayınları.
- TURGUT, B. (1996). "XIX. Yüzyılda Batı Karşısında Doğu'da Ortaya Çıkan Fikri Temayüller". *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996 No:2)*. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları: 571-579.
- TÜRKMEN, İ. (2019). *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- TÜRKMEN, İ. (2024). *Muhacir Rusya Türkleri Basınında Sovyet Emperyalizmi*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- TÜRKMEN, İ. (2024, Ocak). "Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 6/11): 191-206.
- URUSOV, K. (1871, Marta 15). "Kakoye Finansovoye Uçrejdeniye Neobhodimo Dlya Turkestanskago Kraya". *Turkestanskiye Vedomosti*. 8: 31-33.
- ÜLKÜSAL, M. (1980). *Kırım Türk -Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- ÜNAL, S. (2023). Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı. *Karadeniz Araştırmaları*. 20/79: 620-638.
- Turkestanskiye Vedomosti* (15 Avgusta 1870), "Başlıksız." (8): 46.
- YALÇIN, E. (2015, Aralık). "Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası". *Toros Üniversitesi İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/4: 75-104.
- YALÇINKAYA, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YEROFEEVA, I. (2007). "Rus İmparatorluğu Yönetiminde Kazakistan". *Kazakistan Tarihi Makaleler*: 73-83. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YÜKSEL, S. (2019). "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/2: 217-226.

ZNAMENSKIY, P. V. (1900). *Uçastiye N. İ. İlminskogo v Dele İnarodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye*. Kazan.

EXTENDED ABSTRACT

The relationship between time and space in development is the most important factor affecting the fate of societies. When the history of humanity is examined, it will be clearly seen that development has taken place at different times in different parts of the world. While some societies lived in caves and hunted, others started agriculture and learned to live in small communities. The formation of this idea and its response in the society made Turkestan a land suitable for exploitation for other powerful states. The process of occupation of Turkestan lands, which is a part of Russia's policy of descending to the South (Warm Seas) at all costs, has been handled in different ways. The most obvious reason for the success of the centuries-old Russian policy in a short period of time is the backward structure of Turkestan. The Russians, who surrounded Turkestan like a spider web, did not want to accept the intervention of the British and succeeded in eliminating it.

There are various reasons for Turkestan's backwardness in the face of European states and modern technologies. The most important of these is the outdated method of education. In order to see the factors that caused the Turkestan geography to lag behind the age, it is necessary to look at the political structure in the 16th century. In this period, when Turkistan khanates were being formed by different Turkic tribes, the role of clergymen in state mechanisms was the main reason for the backwardness in education and science. This outdated practice, which plunged Turkestan into darkness, continued until the XIXth century. The fact that this educational model had lost its validity was not acceptable for the people of Turkestan. The short-term rule of leaders who rose like the sun over societies prevented development from being sustainable. Those who raised different voices and advocated development were declared as irreligious, ignorant and unbelievers and were excluded from society..

Some of the people of Turkestan, who had been suppressed by political authorities, religious organizations and foreign states for centuries, started to act with the desire for enlightenment at the end of the XIXth century. The idea of "jadid", which means innovation, is an important movement that awakened Turkestan from its centuries-long sleep. This movement influenced almost the entire Turkic world in a short time and was considered as a threat to the states that wanted to colonize these lands. Ismail Gaspirali's efforts to ensure Turkic unity did not escape the eyes of Russia and was kept under constant surveillance. The Ceditism movement, which started under the leadership of Gaspirali in the face of the Panslavism movement of the Russians, became an idea in which the hopes for the liberation of the Turks flourished. The society, which succumbed to its fate, did not show the courage to raise its voice, and the leaders became the supporters of backwardness in line with their interests. The people of Turkestan, who walked on the path opened by Gaspirali, kept his ideas alive without seeing him and designed themselves according to the slogan of "unity in language, idea and work".

It is clear from all this that some groups within the society, who wanted to protect their own position and interests, opposed any kind of development and progress. Behind this opposition, there is neither religious, nor cultural, nor the desire for the ideal. Therefore, it can be

said that Turkestan remained at the center of conflicts of interest in the late nineteenth and early twentieth centuries. The fight here was not a fight between the ancientists and the Jadidists, but a clash between those who wanted to overthrow the order, re-establish order and build a prosperous life, and those who wanted to preserve their own position. The congresses of the Turkic world and the representatives sent to the Duma succeeded in publicizing the demands of the people to the world public opinion. These developments enabled the Jadidists to triumph over the Kadimists and find a solid response in the society. After 1910, the qadimist-jadidist conflicts decreased, the qadimists stepped back and the jadidists became much more recognized.